

SKRÓT RAPORTU

SKRÓT RAPORTU

Gender w podręcznikach.

**Diagnoza w kierunku
równościowej
i antydyskryminacyjnej
edukacji szkolnej.**

Gender w podręcznikach. Projekt badawczy Skrót raportu

Copyright © Fundacja Feminoteka, Warszawa 2015

Publikacja przygotowana przez
Zespół badawczy „GENDER W PODRĘCZNIKACH” realizowany przez
Interdyscyplinarne Centrum Badań Płci Kulturowej i Tożsamości
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu w ramach projektu „Kobiety
i mężczyźni, dziewczęta i chłopcy RAZEM przeciwko stereotypom płciowym”
realizowany w ramach Programu Obywatele dla Demokracji finansowanego
z Funduszy EOG.

Projekt okładki: Maja Szmidt
Redakcja: Iwona Chmura-Rutkowska,
Maciej Duda,
Marta Mazurek,
Aleksandra Sottysiak-Łuczak
Korekta: Marta Mazurek
Skład: Palebek

FUNDACJA FEMINOTEKA
00-560 Warszawa
ul. Mokotowska 29a
www.feminoteka.pl

Spis treści

1. O PROJEKCIE	5
2. METODOLOGIA BADAŃ	6
3. STRUKTURA RAPORTU	11
4. PREZENTACJA WYBRANYCH WYNIKÓW BADAŃ ILOŚCIOWYCH	13
5. PREZENTACJA WYBRANYCH REKOMENDACJI NA PODSTAWIE WYNIKÓW ANALIZ JAKOŚCIOWYCH	34

1

O PROJEKCIE

Celem projektu badawczego „Gender w podręcznikach” była rekonstrukcja i krytyczna analiza zawartości polskich podręczników oraz treści podstaw programowych pod kątem prezentowanych i promowanych w nich wzorców i idei dotyczących kobiecości, męskości oraz relacji między dziewczynkami/kobietami i chłopcami/mężczyznami. Rzetelna, oparta o wyniki badań przeprowadzonych na dużej próbie diagnoza pozwala wskazać zarówno pozytywne praktyki, jak i obszary, w których potrzebne są zmiany w kierunku równościowej i antydyskryminacyjnej edukacji szkolnej.

Projekt realizowany był od 01.10.2013, a jego zwieńczeniem jest publikacja raportu i konferencja 10.09.2015 r. Projekt został zrealizowany przez interdyscyplinarny zespół, który tworzą badaczki i badacze oraz ekspertki i eksperci reprezentujący różne dziedziny nauki, ośrodki naukowe i edukacyjne w Polsce. Do projektu zaproszeni zostali również nauczyciele i nauczycielki, a także studentki i studenci (w sumie ponad 60 osób).

Pełna lista osób biorących udział w projekcie dostępna jest na stronie projektu: <http://gender-podreczniki.amu.edu.pl/zespol-badawczy/>, lista ekspertek i ekspertów dostępna jest pod adresem: <http://gender-podreczniki.amu.edu.pl/konsultacje-ekspertkie/>. Koordynacją projektu zajęli się dr Iwona Chmura-Rutkowska, dr Maciej Duda, dr Marta Mazurek, mgr Aleksandra Sołtysiak-Łuczak (biogramy są dostępne pod adresem: <http://gender-podreczniki.amu.edu.pl/kim-jestesmy/>).

Projekt afiliowany przy Interdyscyplinarnym Centrum Badań Płci Kulturowej i Tożsamości, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (www.gender.amu.edu.pl). ◀

2

Metodologia badań**Próba badawcza**

Analizą ilościową i jakościową objęto w sumie 227 (co stanowi 25,82 procent z 879 zatwierdzonych przez MEN w 2013 roku) wybranych podręczników, dopuszczonych do użytku szkolnego i przeznaczonych do kształcenia ogólnego w zakresie 28 przedmiotów (w tym edukacja przedszkolna), na wszystkich czterech poziomach kształcenia w różnych typach szkół, zgodnie z nową podstawą programową obowiązującą na dzień 01.10.2013¹.

Analizie jakościowej poddana została również treść podstawy programowej do poszczególnych przedmiotów oraz dokumenty prawne dotyczące problematyki stereotypów i uprzedzeń związanych z płcią w edukacji szkolnej i samych podręcznikach.

Tabela 1. Wielkość próby badawczej dla poszczególnych metod analizy².

Typ analizy	Ilość podręczników	Ilość przedmiotów
Analiza ilościowa	176	27
Analiza ilościowa reprezentacji autorek i autorów materiałów	77	19
Analiza jakościowa	162	27

Źródło: Badania własne.

¹ Aktualny wykaz MEN podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego, przeznaczonych do kształcenia ogólnego uwzględniających nową podstawę programową wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego: http://men.gov.pl/podreczniki/dopuszczone_lista1.php.

² Spis wszystkich analizowanych podręczników znajduje się w aneksie pierwszego tomu Raportu.

Dobór do analizy ilościowej był prowadzony w sposób nielosowy, co oznacza, że uzyskany obraz nie jest reprezentatywny w statystycznym znaczeniu tego słowa. Warto jednak zwrócić uwagę, że badanie objęło ponad 25% podręczników dopuszczonych przez MEN do użytku szkolnego. W przypadku analizy jakościowej, w większości wypadków badaczki i badacze zdecydowali się na studium przypadków.

Dlaczego podręczniki?

Edukacja szkolna jest ważnym pasem transmisyjnym idei dotyczących płci i rodzaju, a same podręczniki mogą być zarówno skutecznym narzędziem reprodukcji i konserwowania porządku społecznego opartego na nierówności kobiet i mężczyzn, jak i krytykowania oraz zmieniania tej rzeczywistości na bardziej egalitarną.

Badania dotyczące różnych aspektów szkolnej rzeczywistości, biorące pod uwagę kategorię płci kulturowej dowodzą bezspornie, że zarówno nauczyciele, sposób organizowania, jak i wyselekcjonowana „legalna” i uprawomocniona przez państwo „szkolna wiedza” (podstawa programowa, podręczniki) tworzą skuteczny, często „niewidoczny” dla uczestników edukacji mechanizm podtrzymujący stereotypy związane z płcią oraz nierówne statusy kobiet i mężczyzn w społeczeństwie i kulturze.

Problemy badawcze

- 1) Czy i jakiej treści stereotypy związane z płcią występują w podręcznikach?
- 2) Na ile zawarte w podręcznikach treści i ilustracje promują wielostronny rozwój zarówno dziewczynek jak i chłopców?
- 3) W jakim zakresie różnorodność dotycząca ciała, cech psychicznych, ról społecznych oraz zawodów realnie żyjących kobiet i mężczyzn znajduje odzwierciedlenie w podręcznikach?
- 4) W jakim stopniu treści podręczników nasycone są koncepcjami tradycyjnego podziału ról i sfer funkcjonowania społecznego kobiet i mężczyzn?

5) Z jakimi innymi cechami powiązane są stereotypy związane z płcią (wiek, pochodzenie etniczne, (niepełno)sprawność itp.)?

6) Czy i w jaki sposób w podstawie programowej i samym podręczniku funkcjonują odniesienia do pewnych zjawisk związanych z kwestią gender i szerzej związanych z dyskryminacją itp. (analizowanie tematów i pojęć istotnych z punktu widzenia problemu: Kobięcość i męskość; Przemoc fizyczna, psychiczna oraz ekonomiczna; Dyskryminacja/seksizm/rasizm/ksenofobia/homofobia; Marginalizacja; Mniejszość; Obcy/obca; Stereotyp/uprzedzenie; Podmiotowość; Prawa człowieka/prawa kobiet; Emancypacja; Równe traktowanie/równość; Feminizm; Różnorodność)?

Metody badań

A) Ilościowa analiza zawartości podręczników. Analizą statystyczną objęto 176 podręczników do 27 przedmiotów przeznaczonych dla przedszkoli, szkół podstawowych, gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych. Do bazy wprowadzono, a następnie przeanalizowano dane na temat 25291 postaci. Dane zakodowano oraz sprawdzono różnorakie zależności przy pomocy testu chi kwadrat (χ^2).

Jednostki analizy:

► Postać ludzka - bohater/bohaterka indywidualny lub zbiorowy części podręcznika tworzącej tematyczną lub strukturalną logiczną całość. Analizą objęto zarówno tekst główny, jak i wszystkie inne formy tekstów pobocznych, źródłowych oraz ilustracje i infografiki, traktowane jako tekst kulturowy.

► Autorki i autorzy różnego typu materiałów w podręcznikach.

Arkusze rejestrowania wyników według następujących kategorii analitycznych:

Tabela 2. Kategorie analityczne (arkusz wyników nr 1).

1. Typ tekstu/ilustracji	
2. Liczba postaci	
3. Płeć postaci	
4. Miano, imię, nazwa	
5. Znaczenie postaci	
6. Typ postaci	
7. Kontekst czasowy, historyczny	
8. Miejsce zamieszkania, życia (geopolitycznie) postaci	
9. Wiek postaci	
10. (Niepełno)sprawność, choroba	
11. Orientacja psychoseksualna	
12. Kolor skóry	
13. Pochodzenie i przynależność etniczna i/lub narodowa	
14. Wyznanie/religia	
Relacje, związki postaci z innymi ludźmi	15. Typ związku, relacji (w tym typ rodziny)
	16. Opis tego, co się dzieje między postaciami a innym/i człowiekiem, ludźmi
	17. W jaki sposób oceniany jest związek, relacja?
18. Role w życiu prywatnym	
19. Role zawodowe, profesja	
20. Role i funkcje społeczne	
21. Status społeczno-ekonomiczny postaci	
22. Status prawny postaci	
23. Typ i rodzaj aktywności, zachowania, konkretne działania postaci	
24. Cechy psychiczne i moralne przypisywane postaci, wyrażenia oceniające	
25. Stan emocjonalny postaci	
26. Cechy fizyczne, przy pomocy których charakteryzowana jest postać	
27. Akcesoria i atrybuty. Ubiór i znaczące przedmioty, kolory, które tworzą wizerunek postaci	
28. Wyrażenia oceniające fizyczność postaci	

Źródło: Badania własne.

Tabela 3. Kategorie analityczne (arkusz wyników nr 2).

Autorzy i autorki tekstów źródłowych i utworów literackich
Autorzy i autorki reprodukowanych na ilustracjach dzieł sztuki
Autorzy i autorki tekstów przywoływanych na liście literatury uzupełniającej
Autorzy i autorki materiałów wizualnych przywoływanych w liście materiałów uzupełniających
Autorzy i autorki tłumaczeń i przekładów
Autorzy i autorki koncepcji, torii, wzorów

Źródło: Badania własne.

B) Jakościowa krytyczna analiza podręczników (narracji językowej i ikonografii) oraz podstawy programowej zgodnie z przyjętymi wcześniej pytaniami badawczymi, odnosząca się do głównych kryteriów analitycznych z badań ilościowych oraz pojęć i zjawisk związanych z kwestią stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji. Powstał bazowy, ale otwarty katalog pojęć i problemów, które badaczki i badacze obserwowali w podręcznikach i podstawie programowej:

- ▶ Kobiecość i męskość
- ▶ Przemoc fizyczna, psychiczna oraz ekonomiczna
- ▶ Stereotyp/uprzedzenie
- ▶ Dyskryminacja/seksizm/rasizm/ksenofobia/homofobia
- ▶ Marginalizacja
- ▶ Mniejszość
- ▶ Obcość/Inność
- ▶ Podmiotowość
- ▶ Prawa człowieka
- ▶ Prawa kobiet
- ▶ Emancypacja
- ▶ Równe traktowanie
- ▶ Równość/równouprawnienie
- ▶ Feminizm
- ▶ Różnorodność
- ▶ Tolerancja
- ▶ Określenia dotyczące koloru skóry, wieku, pochodzenia etnicznego i narodowego. ◀

3

Struktura raportu

PUBLIKACJA KOŃCOWA – „Gender w podręcznikach. Projekt badawczy. Raport” zawiera 3-tomowy zestaw:

TOM 1 – Opracowania teoretyczne i eksperckie dotyczące m.in. metodologii, płci i rodzaju w edukacji formalnej, podręczników jako narzędzia przemocy symbolicznej, konstrukcji „Innego/Innej” w podręcznikach szkolnych, płci języka polskiego, prawnych podstaw równości płci i zakazu dyskryminacji, czy gender w edukacji seksualnej.

TOM 2 – raporty przedmiotowe (edukacja przedszkolna, edukacja wczesnoszkolna, język polski, język angielski, język niemiecki, język rosyjski, język włoski, język francuski, matematyka, informatyka, zajęcia techniczne, fizyka, chemia, przyroda, biologia, geografia).

TOM 3 – raporty przedmiotowe (historia, historia i społeczeństwo, wiedza o społeczeństwie, edukacja dla bezpieczeństwa, podstawy przedsiębiorczości, wychowanie do życia w rodzinie, wiedza o kulturze, plastyka, muzyka, etyka, filozofia).

Ponieważ metody ilościowe nie są wrażliwe na wiele kategorii zjawisk i problemów „ukrytych”, wszystkie zespoły badawcze przygotowały analizę jakościową treści i ikonografii podręczników tworząc raporty do poszczególnych przedmiotów. Ze względu na interdyscyplinarność badań, różnorodność metodologii i specyfikę poszczególnych przedmiotów, nie zaproponowano jednej metody analizy jakościowej.

Wszystkie raporty przedmiotowe zawarte w tomach II i III odnoszą się do tych samych problemów badawczych, kategorii analitycznych i posiadają standardową strukturę, która obejmuje:

- A) prezentację i analizę badań ilościowych podręczników do danego przedmiotu,
- B) analizę jakościową podręcznika/wybranych podręczników oraz odniesienie do podstaw programowych,
- C) wnioski podsumowujące,
- D) rekomendacje. ◀

4

Prezentacja wybranych wyników badań ilościowych

Próba badawcza

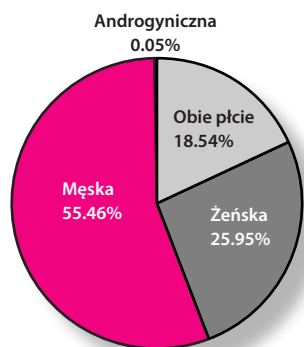
- ▶ 176 podręczników
- ▶ 27 przedmiotów
- ▶ 25291 postaci

Z uwagi na fakt, że poszczególne podręczniki różnią się liczbą przedstawień i w konsekwencji niektóre przedmioty mogłyby być nadreprezentowane, w części pokazującej całościowy obraz gender w podręcznikach posłużyliśmy się wagą wyrównującą dysproporcje pomiędzy poszczególnymi przedmiotami.

Częstość występowania postaci ze względu na płeć

W analizowanych podręcznikach zdecydowanie dominują postaci męskie (stanowią niemal 56%). Jest ich ponad dwa razy więcej niż postaci żeńskich oraz wszystkich innych przedstawień łącznie, nawet jeśli uwzględnić materiały, w których znaleźli się przedstawiciele i przedstawicielki obydwu płci.

Wykres 1. Płeć postaci przedstawianych w podręcznikach.

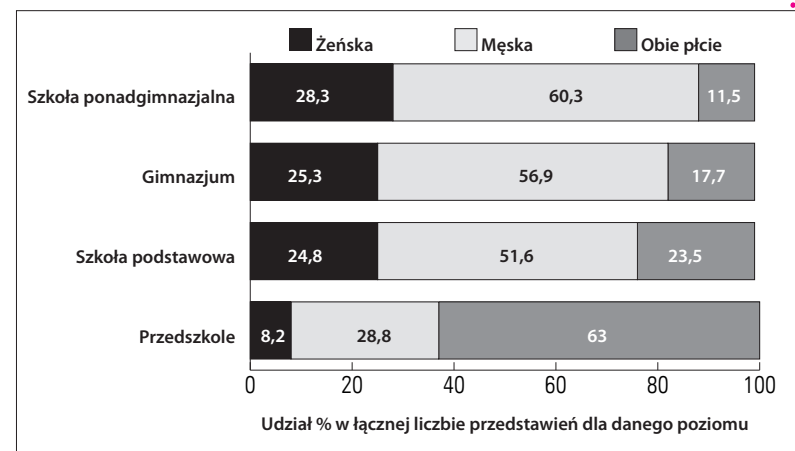

Źródło: Badania własne.

Wielkość dysproporcji jest różna w zależności od etapu kształcenia. W analizowanych podręcznikach do edukacji przedszkolnej, najczęściej reprezentowane są postaci obu płci razem (63%), dla porównania – w podręcznikach do szkół ponadgimnazjalnych takie przedstawienia stanowią już tylko 11,5%.

Udział postaci męskich zwiększa się z niespełna 29% w podręcznikach dla przedszkolaków do ponad 60% dla uczennic i uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Różnice pomiędzy poziomami edukacyjnymi są istotne statystycznie. Ogólnie rzecz biorąc, im dziecko starsze i im bardziej wyspecjalizowana oraz posegregowana przedmiotowo wiedza, tym większa nadreprezentacja postaci męskich.

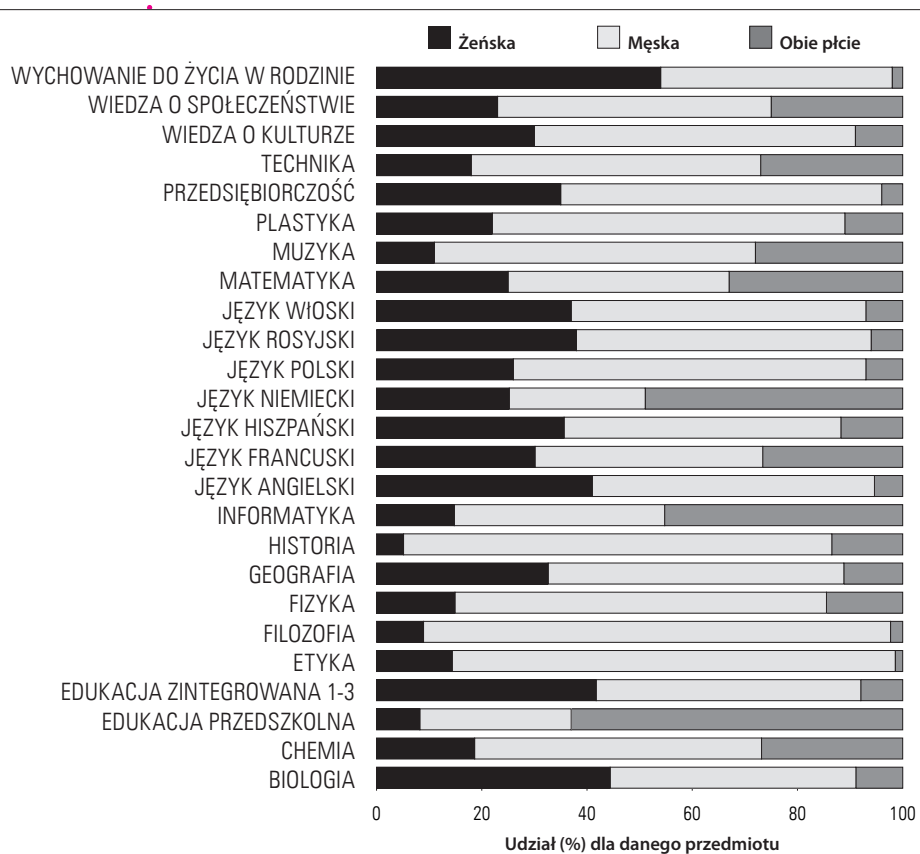
Wykres 2. Płeć postaci w przekroju przez poziomy edukacyjne.

Źródło: Badania własne.

Istotne różnice w liczebności postaci żeńskich i męskich ujawniają się również w zależności od przedmiotu. Co ciekawe, jedynym przedmiotem, do którego podręczniki zawierają więcej przedstawień postaci żeńskich niż męskich (54% do 44%) jest wychowanie do życia w rodzinie. Z kolei najbardziej zmaskulinizowane (powyżej 80% postaci męskich) okazały się podręczniki do przedmiotów – filozofia, historia i etyka.

Wykres 3. Przedstawienia płci w przekroju przez przedmioty.

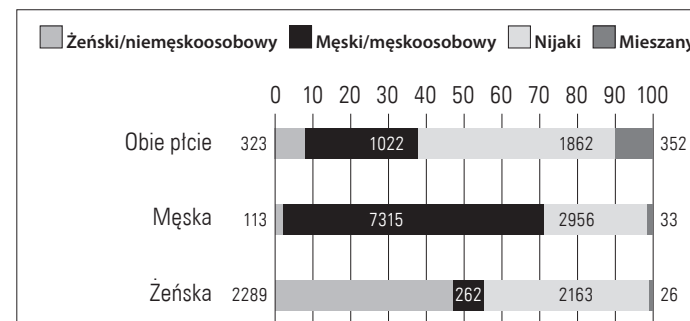

Źródło: Badania własne.

Płeć a gramatyczne formy rodzajowe

Płeć istotnie wiąże się z zastosowaną formą językową. Najczęściej stosowane formy były zgodne z płcią postaci – żeńskie w przypadku 48% postaci kobiecych i męskie dla 70% mężczyzn. W sytuacjach reprezentacji obydwu płci w 52% przypadków stosowano rodzaj nijaki. Kiedy przyjrzymy się bliżej proporcjom, widać ciekawe zależności. Po pierwsze, stosowanie rodzaju adekwatnego do płci jest częstsze w przypadku mężczyzn (o 22 p.p.). Po drugie, wobec kobiet w niemal 46% przypadków stosowany jest rodzaj nijaki. Dla porównania – w przypadku mężczyzn jest to 28%. Po trzecie, kobietom pięciokrotnie częściej (5,5%) przypisywany jest rodzaj męskoosobowy niż mężczyznom niemęskoosobowym (1,1%). Wszystko to wskazuje na utrwalenie męskoosobowych form w języku podręczników.

Wykres 4. Płeć a językowe formy rodzajowe.

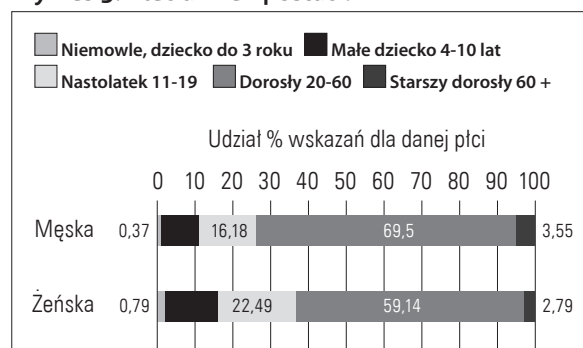

Źródło: Badania własne.

Płeć a wiek

Płeć wiąże się istotnie z wiekiem postaci. W analizowanych podręcznikach postacie męskie są o ponad 10 p.p. częściej niż postacie żeńskie przedstawiane jako osoby dorosłe i równocześnie o 11 p.p. rzadziej jako dzieci lub nastolatki. Kobiety są zatem częściej pokazywane w roli osób niesamodzielnych.

Wykres 5. Płeć a wiek postaci.

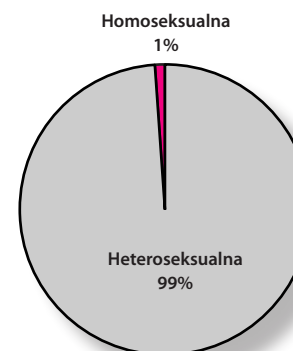

Źródło: Badania własne.

Płeć a orientacja psychoseksualna

Spośród stosunkowo niewielkiej liczby przedstawień (484), w których można było zidentyfikować orientację psychoseksualną postaci, co setna (1%) była osobą homoseksualną. Co ciekawe, homoseksualizm jest pokazywany wyłącznie w kontekście postaci mężczyzn lub przedstawień obydwójga płci, natomiast nigdy kobiet.

Wykres 6. Orientacja psychoseksualna postaci.

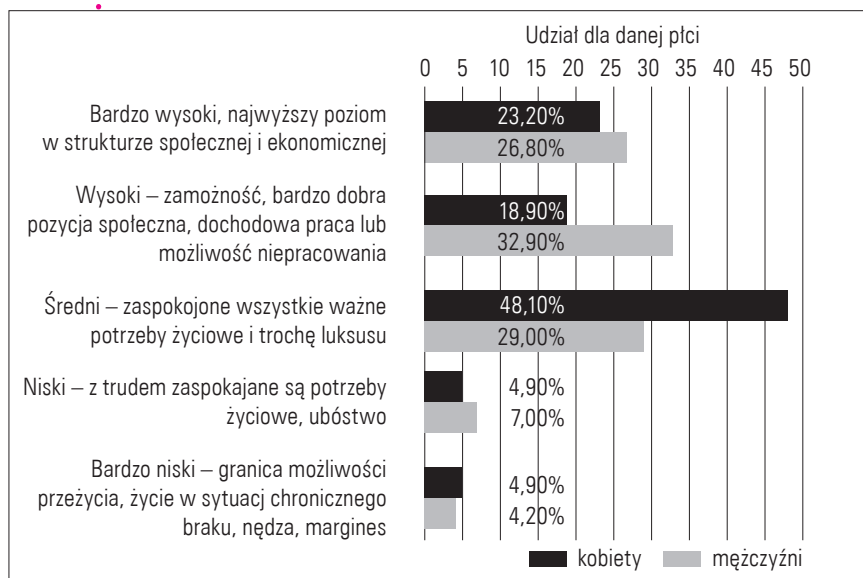
Źródło: Badania własne.

Płeć a status socjoekonomiczny

W analizowanych podręcznikach można zaobserwować istotny choć nieliniowy związek pomiędzy płcią a ogólnie rozumianym statusem społeczno-ekonomicznym. Mężczyźni dominują w kategoriach „bardzo wysoki” i „wysoki”, kobiety – w kategorii „średni”. W kategorii „niski” częściej pokazywani byli mężczyźni, z kolei wśród postaci opisywanych jako skrajnie ubogie proporcja jest w zasadzie wyrównana, z niewielką (0,7 p.p.) przewagą po stronie kobiet. Z jednej strony pokazuje to utrzymywanie się przewagi postaci męskich w klasach, które językiem Bourdieu można nazwać dominującymi. Nadreprezentacja mężczyzn wśród osób ubogich może odzwierciedlać stereotypowe przypisanie im odpowiedzialności za realizację funkcji ekonomicznej. Skrajna bieda okazuje się z kolei najbardziej egalitarna.

RAPORT

Wykres 7. Płeć a status społeczno-ekonomiczny.

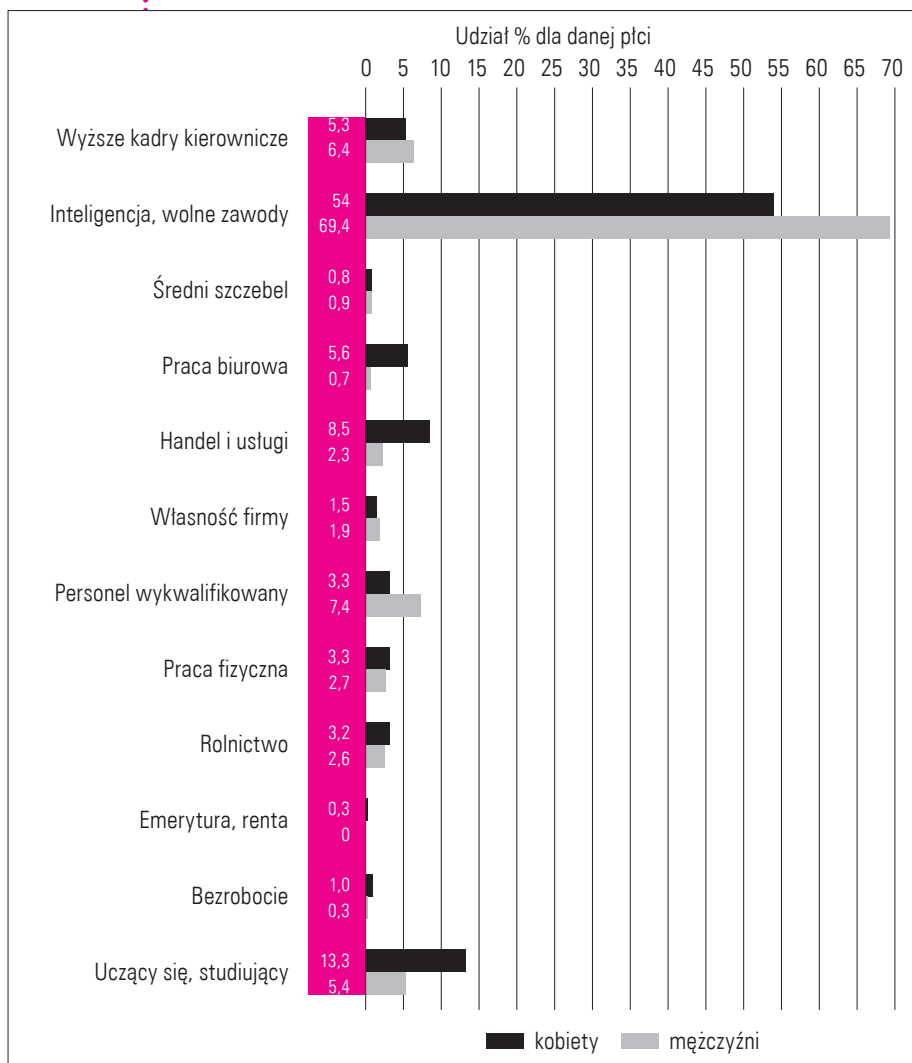
Źródło: Badania własne.

Do podobnych wniosków można dojść analizując relację pomiędzy gender a zawodem. Zawód jest uznawany za silny wskaźnik alokacji klasowej – w przypadku analizowanych podręczników można zauważyć istotnie częstsze przedstawianie mężczyzn w rolach zawodowych położonych na górze hierarchii – wyższe kadry kierownicze, inteligencja nietechniczna, wolne zawody. Kobiety są z kolei istotnie nadreprezentowane w zawodach związanych z pracą w biurze oraz handlem i usługami. Częściej niż mężczyźni są pokazywane jako osoby spoza świata pracy – bezrobotne lub uczące się.

Warto zwrócić uwagę, że – niezależnie od płci postaci – najliczniej reprezentowaną kategorią zawodową jest inteligencja i wolne zawody. Może to po części wynikać ze specyfiki przedmiotów (historia, język polski, muzyka, plastyka itd.) i wkładu

inteligencji w dorobek tych dyscyplin. Z drugiej strony, jeśli pamiętać, że analizowane były nie tylko teksty pokazujące historyczną rolę postaci, powiedzmy pisarza lub artysty, ale również zadania i inne materiały odnoszące treści nauczania do doświadczeń ucznia/uczennicy, może to wskazywać na silne odtwarzanie w dyskursie porządku klasowego, z mocną pozycją inteligencji.

Wykres 8. Płeć a kategoria zawodowa.

Źródło: Badania własne.

Płeć i kolor skóry

Kiedy popatrzymy na kolor skóry postaci przedstawionych w podręcznikach, uwagę zwraca wyraźna dominacja ludzi białych (w sumie 92,8% wszystkich postaci). Kolejne w hierarchii częstości kolory skóry – czarny i brązowy – skupiają po 2,1% przedstawień. Jakkolwiek kolor skóry istotnie ($p < 0,05$) wiąże się z płcią postaci, związek ten może być funkcją dużej liczebności próby. Różnice pojawiają się, kiedy przyjrzymy się reprezentacjom postaci o kolorze skóry innym niż biały. I tak, w analizowanych podręcznikach proporcjonalnie wśród postaci o czarnej i brązowej skórze dominują postacie męskie. Postacie żeńskie zaś stosunkowo częściej reprezentują ludzi o żółtym kolorze skóry oraz mulatów.

Tabela 4. Płeć a kolor skóry.

Płeć		Biały	Czarny	Żółty	Mulat / Czarny-Biały/	Brązowa	Metys /Żółty-Biały/	Różne kolory skóry	Razem
Żeńska	N	3872	82	69	42	70	1	14	4150
	%	93,30	1,98	1,66	1,01	1,69	0,02	0,34	100
Męska	N	6512	190	43	23	190	4	40	7002
	%	93,00	2,71	0,61	0,33	2,71	0,06	0,57	100
Obie płcie	N	2606	27	12	1	33	1	166	2846
	%	91,57	0,95	0,42	0,04	1,16	0,04	5,83	100

Źródło: Badania własne.

Płeć a poziom sprawności i stan zdrowia

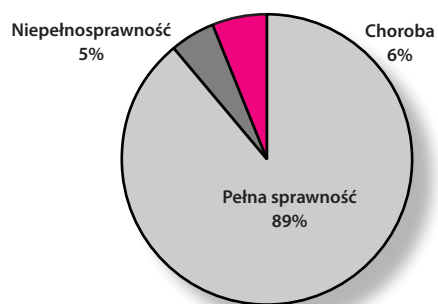
W analizowanych podręcznikach osoby z niepełnosprawnością stanowią 5%, a osoby chore 6% ogółu prezentowanych postaci. W obu przypadkach mamy do czynienia z przybliżoną reprezentacją postaci żeńskich i męskich.

Tabela 5. Płeć a stan zdrowia i poziom sprawności.

		Sprawność fizyczna postaci			Ogółem	
		Pełna sprawność	Niepełnosprawność	Choroba		
Płeć	'Żeńska'	Liczebność	796	24	50	870
		% z płeć	91,5%	2,8%	5,7%	100,0%
	'Męska'	Liczebność	1045	33	72	1150
		% z płeć	90,9%	2,9%	6,3%	100,0%
	'Androgyniczna'	Liczebność	2	0	0	2
		% z płeć	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
	'Obie płcie'	Liczebność	234	18	26	278
		% z płeć	84,2%	6,5%	9,4%	100,0%
Ogółem		Liczebność	2077	75	148	2300
		% z płeć	90,3%	3,3%	6,4%	100,0%

Źródło: Badania własne.

Wykres 9. Płeć a stan zdrowia i poziom sprawności.

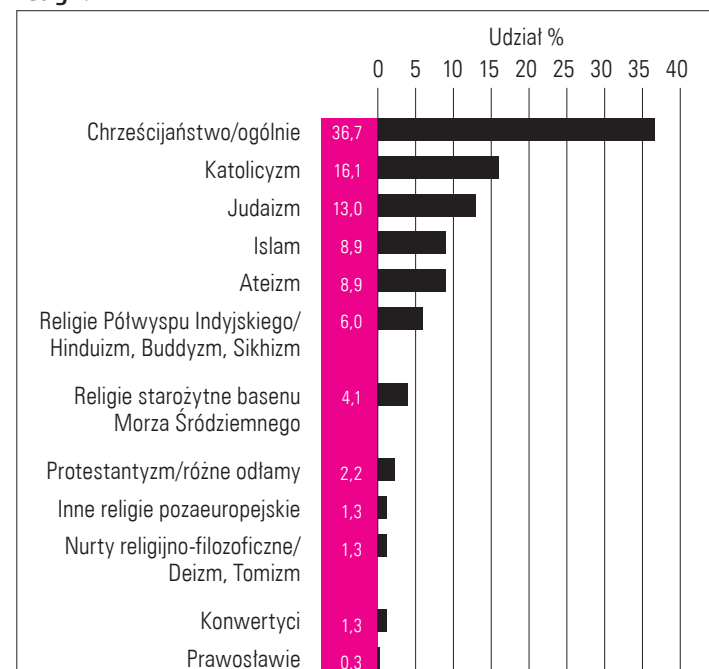

Źródło: Badania własne.

Płeć a religia/wyznanie

Łącznie 56,6% postaci, wobec których możliwa była identyfikacja religii, dotyczy przynależność do chrześcijaństwa lub jego odłamów. Inne wielkie religie monoteistyczne – judaizm i islam – skupiły odpowiednio 13% i 8,9% wskazań. Czwartą kategorią okazali się ateści (8,9%). Jeśli spojrzeć na te liczby z punktu widzenia struktury wyznaniowej w Polsce, uwagę zwraca bardzo mała liczba postaci wyznających prawosławie (0,3% - najmniej liczna kategoria w próbie) oraz całkowity brak trzeciego co do liczebności związku wyznaniowego w naszym kraju – Świadków Jehowy.

Wykres 10. Reprezentacja wyznawczyń i wyznawców różnych religii.

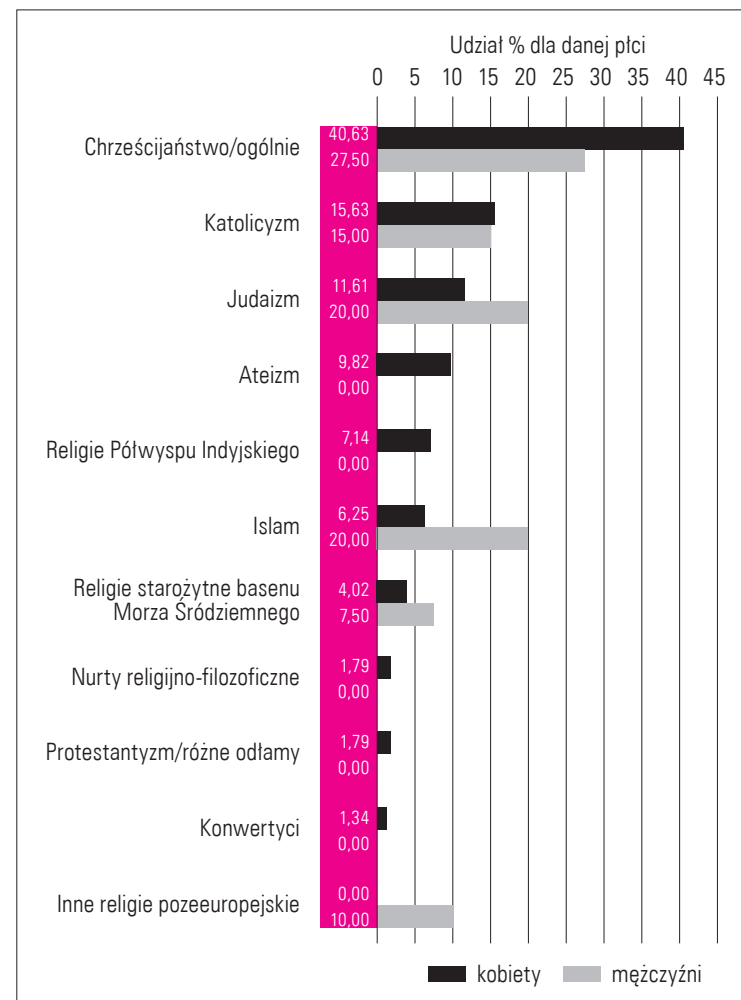

Źródło: Badania własne.

RAPORT

Religia/wyznanie istotnie wiąże się z płcią. Mężczyźni częściej są pokazywani jako wyznawcy chrześcijaństwa (bez określonego odłamu) oraz protestantyzmu. Kobiety – co może wynikać z historycznej reprezentacji tych nurtów – w ogóle nie pojawiają się w kategoriach „intelektualnych”, takich jak ateizm czy nurty religijno-filozoficzne. W przypadku katolicyzmu proporcje są wyrównane. Z kolei w odniesieniu do judaizmu i islamu proporcjonalnie częściej kodowano postaci kobiece niż męskie.

Wykres 11. Płeć a religia/wyznanie.

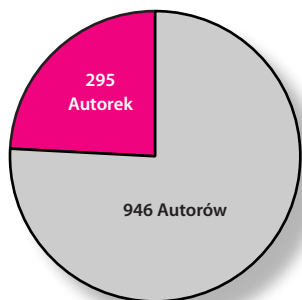
Źródło: Badania własne.

Płeć a autorstwo tekstów i materiałów w podręcznikach

a) Autorki i autorzy tekstów źródłowych i utworów literackich

W sumie w analizowanych podręcznikach zarejestrowano 295 autorek i 946 autorów tekstów źródłowych oraz literackich. Oznacza to, że kobiety stanowiły średnio niespełna 24% osób, których teksty i materiały zamieszczono w podręcznikach.

Wykres 12. Autorki i autorzy tekstów źródłowych i utworów literackich.

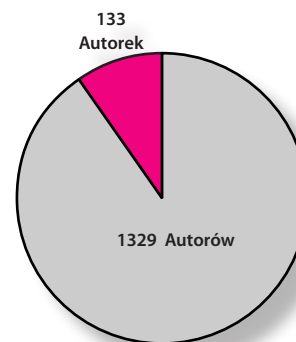

Źródło: Badania własne.

b) Autorzy i autorki reprodukowanych na ilustracjach dzieł sztuki

Kobiety stanowiły 9,1% autorów i autorek dzieł sztuki na ilustracjach (133 wskazania wobec 1329 mężczyzn).

Wykres 13. Autorki i autorzy reprodukowanych na ilustracjach dzieł sztuki.

Źródło: Badania własne.

c) Autorzy i autorki tekstów przywoływanych na liście literatury uzupełniającej

W tej kategorii udział kobiet wyniósł 21,9% (185 wskazań), pozostałe 657 nazwisk należy do mężczyzn.

d) Autorzy i autorki materiałów wizualnych przywoływanych w liście materiałów uzupełniających

Udział kobiet wyniósł 12,6%. Zarejestrowano 28 nazwisk autorek i 194 autorów.

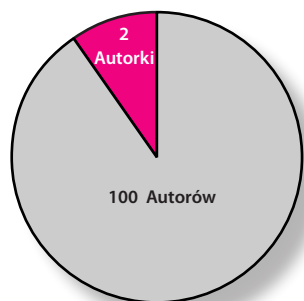
e) Autorzy i autorki tłumaczeń i przekładów

W tej kategorii udział kobiet był największy i wyniósł 29% (102 nazwiska kobiet i 248 mężczyzn).

f) Autorzy i autorki koncepcji, torii, wzorów

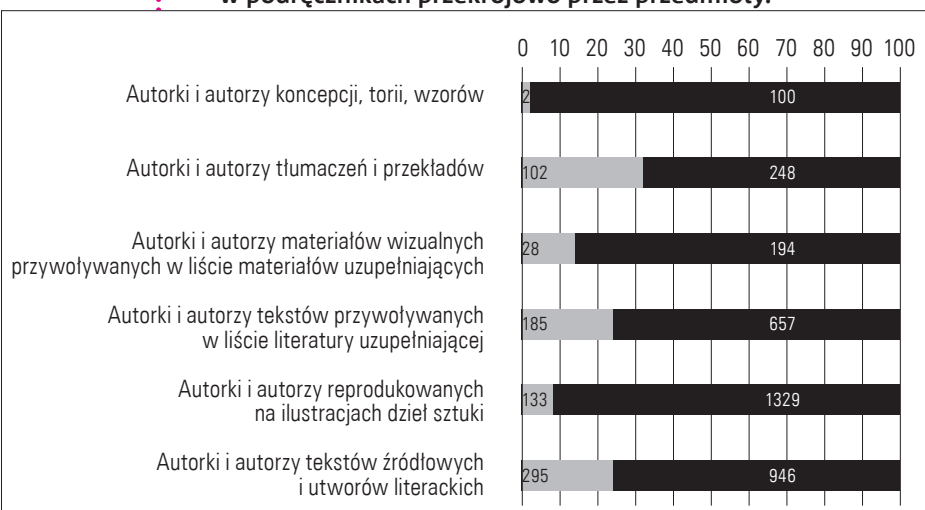
Tutaj zanotowano największą przewagę mężczyzn. Kobiety stanowiły 1,9% przywoływanych autorów i autorek (2 autorki i 100 autorów).

Wykres 14. Autorki i autorzy koncepcji, torii, wzorów.

Źródło: Badania własne.

Wykres 15. Płeć a autorstwo tekstów i materiałów w podręcznikach przekrojowo przez przedmioty.

Źródło: Badania własne.

Patrząc na przekrój przez przedmioty można zauważyć duży udział autorek w edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej oraz sukcesywne zmniejszanie się ich reprezentacji w miarę przechodzenia do kolejnych etapów edukacji. Pomijając języki obce, gdzie zakodowano niewiele podręczników, najniższy udział kobiet – autorek jest w przedmiotach: historia, etyka, filozofia. Ciekawe, że w etyce kobiety są w przewadze jako autorki w literaturze uzupełniającej. Kobiety – autorki dzieł sztuki w miarę często (48%) występują w edukacji zintegrowanej. Potem ich udział jest już minimalny.

Tabela 6. Odsetek kobiet jako autorek różnego typu materiałów w analizowanych podręcznikach.

Typ materiałów	Teksty źródłowe i utwory literackie	Dzieła sztuki na ilustracjach	Literatura uzupełniająca	Materiały wizualne na liście materiałów uzupełniających	Tłumaczenia i przekłady	Koncepcje, teorie, wzory
ODSETEK AUTOREK	Udział kobiet	Udział kobiet	Udział kobiet	Udział kobiet	Udział kobiet	Udział kobiet
EDUKACJA PRZEDSZKOLNA	1,00	0,00				
EDUKACJA ZINTEGROWANA 1-3	0,62	0,48				
ETYKA	0,06	0,02	0,57	0,08	0,19	0,00
FILOZOFIA	0,06	0,02	0,14		0,15	
HISTORIA	0,08	0,00	0,11	0,00	0,08	
JĘZYK ANGIELSKI	0,20	0,00		0,00		
JĘZYK FRANCUSKI	0,00					
JĘZYK HISZPAŃSKI						
JĘZYK NIEMIECKI		0,00	0,20	0,33	0,61	
JĘZYK POLSKI	0,19	0,27	1,00	0,08	0,22	
JĘZYK WŁOSKI	0,05	0,07				
MUZYKA	0,26	0,07	0,00		0,48	
PLASTYKA	0,56	0,09				
PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ	0,11	0,00	0,08			0,00
WIEDZA O KULTURZE	0,15	0,10	0,25	0,15	0,53	0,01
WIEDZA O SPOŁECZEŃSTWIE	0,19	0,10	0,34	0,00	0,37	
WYCHOWANIE DO ŻYCIA W RODZINIE	0,19	0,23	0,41			

Źródło: Badania własne.

W tabeli pokazane są udziały. 1 oznacza, że w danej kategorii były wyłącznie autorki, 0 – wyłącznie autorzy, 0,5 – pół na pół. Puste komórki oznaczają kategorie, w których nie zakodowano żadnych nazwisk. ◀

5

Prezentacja wybranych rekomendacji na podstawie wyników analiz jakościowych

Poniżej zamieszczamy rekomendacje badaczek i badaczy – autorek i autorów poszczególnych raportów przedmiotowych. Jako redaktorzy i redaktorki traktujemy je jako kluczowe wyjątki podsumowujące wyniki analiz ilościowych i jakościowych ujętych w tomach I i II Raportu.

Z punktu widzenia założeń zawartych w projekcie „Gender w podręcznikach” na poszczególnych etapach kształcenia i w obrębie poszczególnych przedmiotów wskazane jest:

Przedszkole

- ▶ uwzględnianie perspektywy równościowej – począwszy od edukacji przedszkolnej, zarówno w podręcznikach, jak i kartach pracy;
- ▶ promowanie podręczników ukazujących różnorodność doświadczeń dotyczących dziewcząt i chłopców, kobiet i mężczyzn (bazowanie na wiedzy opartej na realnym odzwierciedleniu kontekstu społecznego, policjantek i policjantów, tancerek i tancerzy po szkole baletowej itp.);
- ▶ polecenia w podręcznikach powinny być skierowane bezpośrednio do dziecka, czyli powinna być użyta forma 2 os. lp.; sformułowania powinny mieć formę łagodzącą stanowczość, np. „postaraj się, spróbuj itp.”;
- ▶ zaniechanie stereotypowego prezentowania ról płciowych w podręcznikach (kobiety/dziewczynki powinny być częściej ukazywane jako aktywne i twórcze, zaś mężczyźni/chłopcy jako bardziej troskliwi i opiekuńczy);

- ▶ przedstawianie różnych modeli rodzinnych (w podręcznikach powinny pojawić się zarówno rodziny pełne, jak i niepełne – mamy i ojcowie samodzielnie wychowujący dzieci, dzieci z rodzinnymi domów dziecka);
- ▶ uwzględnienie tematyki związanej z zagadnieniami przemocy: rówieśniczej, rodzinnej, seksualnej i cyberprzemocy oraz ukazanie realnych możliwości działania w przypadku jej wystąpienia;
- ▶ uwzględnienie w podręcznikach tematyki związanej z seksualnością dziecka;
- ▶ zwiększenie liczby działań, które mają na celu prezentowanie osób z niepełnosprawnościami jako pełnoprawnych członków społeczeństwa – osób, które spotykamy w codziennym życiu (istotne jest odejście od charytatywnego sposobu prezentowania niepełnosprawności);
- ▶ zwrócenie uwagi na konieczność powstania spójnego programu edukacji wielokulturowej dla przedszkolaków;
- ▶ kształtowanie postaw tolerancji pozytywnej powinno stanowić integralny składnik edukacji w ogóle, ponieważ dzięki temu dzieci mogą wyrosnąć na obywatelki i obywateli, którzy będą szanować drugiego człowieka, jego zainteresowania, życie oraz prawa.

Edukacja wczesnoszkolna w klasach 1-3

- ▶ zastosowanie w podstawie programowej oraz podręcznikach języka wrażliwego na rodzaj (wprowadzenie neutralnej lub równoległej męskiej i żeńskiej formy);
- ▶ korekta w podstawie programowej oraz podręcznikach stygmatyzujących i/lub przestarzałych pojęć oraz określeń dotyczących ludzi zagrożonych wykluczeniem i dyskryminacją ze względu na wszystkie kategorie nierówności;
- ▶ wprowadzenie do treści podstawy programowej pojęć takich jak stereotyp, uprzedzenie, dyskryminacja, równość (w tym katalog najważniejszych przesłanek dyskryminacji) oraz konkretnych wskazań, czym są, czego dotyczą i jakiego typu działania obejmuje edukacja antydyskryminacyjna i prorównościowa;

- ▶ wprowadzenie do podręczników tematyki problemów ludzi dyskryminowanych lub narażonych na dyskryminację ze względu na różne cechy. Wypracowanie i wpisanie w podstawy programowe standardów językowych, ilościowych i jakościowych dotyczących prezentowania postaci zagrożonych dyskryminacją i wykluczeniem;

- ▶ dowartościowanie w treści podstawy programowej idei różnorodności jako powszechnego i oczywistego elementu człowieczeństwa i równocześnie odejście od stygmatyzujących podziałów na „swoich” i „obcych”, „normalnych” i „innych”, „sprawnych” i „niepełnosprawnych” itd.;

- ▶ wprowadzenie w treść podstawy programowej, zarówno w obszarze celów kształcenia, wynikających z nich ogólnych zadań szkoły, jak i wykazu wiadomości i umiejętności uczennic i uczniów pojęć i działań zwiększających wiedzę, świadomość i wrażliwość na różnorodność, równe traktowanie i zagrożenia dyskryminacją oraz odzwierciedlenie ich w zawartości podręczników;

- ▶ zniwelowanie nierówności związanych z płcią w podręcznikach we wszystkich prezentowanych obszarach życia społecznego, w kontekście funkcjonowania poznawczego, fizycznego i emocjonalnego dziewczynek i chłopców, kobiet i mężczyzn. Szczególnie duża nierówność dotyczy aktywności zawodowej oraz profesjonalnej osób dorosłych w odniesieniu do postaci współczesnych i historycznych, istotnych z punktu widzenia modelowania ról;

- ▶ zwrócenie uwagi na równościowe przedstawianie aktywności zabawowej i zainteresowań dzieci, gdyż wciąż widoczna jest tendencja do nadreprezentowania postaci chłopców w obszarze sportu, techniki, konstrukcji i maszyn (klocki, modele samochodów, samolotów, historia wynalazków technicznych) a także myślenia o przeszłości i projektowania przyszłości, w porównaniu do skromniej i mniej różnorodnie prezentowanej aktywności i zainteresowań przedstawianych jako typowo dziewczęce (prace plastyczne, głównie dekoracyjne, czytelnictwo);

- ▶ wprowadzanie treści i ilustracji na temat działań oraz bohaterów (historycznych, rzeczywistych i fikcyjnych) łamiących stereotypowe poglądy na temat aktywności dziewcząt i chłopców, kobiet i mężczyzn, walczących o równość i działających na rzecz tej idei;

- ▶ urealnienie i wzbogacenie podręcznikowego świata społecznego poprzez zwiększenie w warstwie wizualnej i tekstowej reprezentacji dziewczynek i chłopców, kobiet i mężczyzn charakteryzujących się różnymi cechami dotyczącymi wieku, wyglądu, stopnia sprawności, pochodzenia etnicznego itp. Chodzi między innymi o kobiety i mężczyzn w starszym wieku, dzieci i rodziny migranckie, osoby o nienormalnym wyglądzie, wykluczone ekonomicznie, kobiety i mężczyzn oraz dzieci funkcjonujące w różnych typach układów rodzinnych i/lub instytucjach itd.;

- ▶ wprowadzenie jasnych standardów dotyczących sposobu prezentowania postaci z niepełnosprawnością intelektualną i fizyczną. Nadal osoby te są prawie nieobecne w podręcznikowej wizji szkoły, rodziny czy społeczeństwa, a ich życie i problemy oraz potencjał traktowane jako temat dodatkowy, rodzaj ciekawostki, dziwności, trudności a nie zwykłej codziennej różnorodnej rzeczywistości.

Język polski

- ▶ zawarcie komentarza dotyczącego powodów braku narracji kobiet oraz przedstawicieli i przedstawicielek innych niż wskazane klasy społeczne w kanonie. Pytania dotyczące miejsc, z których prowadzone są poszczególne narracje oraz miejsca, z którego kreślona jest historia literatury powinny znajdować się w części wprowadzającej lub podsumowującej dane części, rozdziały podręczników. Nie powinny być traktowane jako temat dodatkowy, dla chętnych, „z gwiazdką”. W ten sposób podlegają bowiem specyficznemu unieważnieniu, w myśl „tym zajmujemy się, gdy będziemy mieć zbyt wiele wolnego czasu”. Zarówno brak podmiotowych opowieści przedstawicieli i przedstawicielek różnych grup społecznych jak i sprzęgnięte z tym mechanizmy kształtujące kanon (odpowiedź na pytanie kto i dlaczego

mógł kształtować kanon) wiążą się z podstawowymi, wskazanymi w podstawie programowej pojęciami, które rozumie uczeń i uczennica, takimi jak inność, poczucie wspólnoty, solidarność, sprawiedliwość;

- ▶ wielostronne ukontekstowanie obrazów męskości, kobiecości, starości, niepełnosprawności, pochodzenia. Obraz powyższych nie powinien być zamykany czy domykany wedle kanonicznych zapisów bądź neoliberalnych schematów, lecz służyć dyskusji;

- ▶ zniwelowanie umacniających stereotypy schematów, które występować mogą w kontekstowo budowanych podręcznikach. Kontekst pozwala umieścić w podręcznikach refleksje wskazane wyżej. Należy jednak zauważyć, że pozytywnie postrzegane przez autorów i autorki niniejszego badania treści emancypacyjne (umieszczanie w treściach podręcznika narracji wcześniej marginalizowanych, czy poruszanie kwestii emancypacji) wiąże się nierzadko ze wzmocnieniem stereotypów poprzez umieszczanie obok treści podmiotowych, treści oceniających ów niestereotypowy przekaz jako dziwny, rzadko spotykany, śmieszny, nielogiczny, niepoważny (ocena dyktowana rzadziej z pozycji bohaterów_ek, częściej z pozycji autorów_ek podręczników);

- ▶ zamiana formy męskoosobowej liczby mnogiej (uczniowie, nauczyciele) na formę zestawiającą wyrażenia „uczniowie i uczennice”, „nauczyciele i nauczycielki”. Możliwość identyfikacji z treścią podręcznika wydaje się ważniejsza niż językowa ekonomia.

Języki obce

- ▶ wprowadzenie elementów edukacji wrażliwej na rodzaj: wyczulenie na kwestie rodzaju, aby zapobiegać dyskryminacji płciowej, oraz promowanie równouprawnienia płci;

- ▶ zwrócenie szczególnej uwagi na sposoby reprezentacji kobiet i mężczyzn w podręcznikach dla młodszych klas. Jako że odzwierciedlają one świat najbliższy uczniom i uczennicom³⁾,

3. Co wynika z celów i treści programowych dla I i II etapu edukacyjnego dla języka nowożytnego, wyszczególnionych w podstawie programowej.

warto od początku pokazywać szeroki wachlarz zawodów, wizerunków oraz ról społecznych dostępnych kobietom i mężczyznom;

- ▶ zalecanie i wprowadzanie jako suplementu autentycznych materiałów wizualnych i tekstowych zawierających reprezentacje różnorodnych grup społecznych, w tym nieheteronormatywnych, które mogłyby stanowić swego rodzaju wyzwanie i przeciwwagę dla skonstruowanego podręcznikowo przedstawienia obrazu świata;

- ▶ zamieszczanie ilustracji przedstawiających osoby starsze, o różnym stopniu sprawności czy z różnym zapleczem kulturowym oraz tekstów odnoszących się do poszanowania i doceniania odmienności;

- ▶ oferowanie uczniom i uczennicom wizerunków przełamujących stereotypy płci poprzez ukazywanie osób wychodzących poza schemat tego, co kulturowo wpisane w aktywności i zainteresowania chłopców oraz dziewczynek;

- ▶ wykazanie większej dbałości o inkluzywny język, pozwalający kierować polecenia do obu płci oraz w dłuższych tekstach wymagających użycia zaimków wskazujących na rodzaj uwzględnić formę on/ona;

- ▶ zamieszczanie w podręcznikach przedstawień niestereotypizujących emocjonalności kobiet;

- ▶ zwiększenie reprezentacji kobiet i mężczyzn działających wspólnie. Szczególnie istotne wydaje się promowanie przez podręczniki rzeczywistości, w której obowiązki i przywileje są równo dzielone między obydwie płcie, stąd wskazane jest przedstawianie kobiet partycypujących w życiu publicznym i zajmujących prestiżowe stanowiska oraz mężczyzn zajmujących się dziećmi i domem;

- ▶ na wczesnych etapach przedstawianie różnorodności, szczególnie w perspektywie lokalności i codzienności, np. przez przedstawianie dzieci i dorosłych bawiących się, pracujących i uczących razem, niezależnie od dzielących ich różnic. Dotyczy to także reprezentacji rodzin niepełnych, rekonstruowanych oraz takich, w których rodzice są tej samej płci;

► uzupełnienie listy podręczników dopuszczonych do nauczania języka o bardziej nowatorskie i nieutralizujące stereotypowych przedstawień płci w porównaniu z istniejącymi podręcznikami.

Matematyka, informatyka, zajęcia techniczne

► ukazanie roli kobiet w rozwoju matematyki jako nauki poprzez prezentację sylwetek wybitnych matematyczek oraz ich trudnej drogi do uznania ich talentu i prawa do uprawiania nauki (np. Hypatia Aleksandryjska, kobiety w szkole pitagorejskiej, Maria Geatana Agnesi, Sophie Germain, Zofia Kowalewska);

► zrównoważenie ilościowe i jakościowe obecności kobiet w rolach zawodowych;

► zrównoważenie reprezentacji płci żeńskiej w kontekście uprawiania sportu, zarówno na poziomie amatorskim czy rekreacyjnym, jak i zawodowym;

► zwiększenie obecności tematyki obowiązków i prac domowych w treści zadań, co stanowiłoby dobrą płaszczyznę do promowania demokratycznego ich podziału pomiędzy członków rodziny różnych płci;

► zwiększenie obecności postaci ludzkich w podręcznikach do informatyki. Dopiero wtedy zasadna będzie szersza analiza równoprawnej obecności w nich kobiet i mężczyzn. Tymczasem można już poczynić sugestię, aby pojawiały się one zarówno w przykładach obrazujących różne płaszczyzny wykorzystania komputera, jak również w obszarze odkryć, które przyczyniły się do rozwoju informatyki jako nauki;

► wzbogacenie podręczników o postaci ludzkie, ukazujące specyfikę interakcji człowiek-maszyna w różnych sytuacjach z zakresu nauki, techniki, edukacji, życia codziennego, uwzględniając przy tym demokratyczny udział obu płci;

► wzbogacenie podręczników o materiały w formie tekstowej lub graficznej przedstawiające ważne dla rozwoju informatyki postaci, zarówno męskie jak i kobiece. Byłoby to świetna okazja do zaprezentowania sylwetek nie tylko wybitnych informatyków, ale i informatyczek, które nie funkcjonują w świadomości

społecznej niemal w ogóle. Na przykład: uznane za pierwsze etatowe programistki świata Kay McNulty, Betty Jennings, Betty Snyder, Marlyn Wescoff, Fran Bilas oraz Ruth Lichterman, które pracowały przy projekcie ENIAC⁴; Jean E. Sammet, która pracując dla IBM stworzyła podstawowe języki programowania FORMAC i COBOL⁵; Barbara Liskov – pierwsza kobieta, która doktoryzowała się w USA z informatyki, szefowa Programming Methodology Group w MIT, jej prace położyły podwaliny pod powstanie nowoczesnych języków, takich jak C#, C++, Java⁶; Grace Murray Hopper – amerykańska pionierka informatyki, zastąpiła też spopularyzowaniem pojęcia „bug” i „debugging”; Sally Floyd – współautorka protokołu TCP/IP; Frances E. Allen – amerykańska informatyczka, pionierka w dziedzinie optymalizacji kompilatorów;

► zwiększenie reprezentacji dorosłych postaci kobiecych w rolach pomysłodawczyń, projektantek czy innych sprawczych, wykonujących zajęcia związane z umiejętnościami nabywanymi przez uczennice w trakcie kursu zajęć praktycznych;

► konsekwentne stosowanie bardziej inkluzywnego i neutralnego rodzajowo języka.

Fizyka, chemia

► w materiałach dydaktycznych włączenie osób o różnej orientacji psychoseksualnej, różnej sprawności psychofizycznej, o różnym statusie społeczno-ekonomicznym, pochodzeniu i przynależności etnicznej, a także postaci będących ze sobą w różnych relacjach i należących do różnego rodzaju rodzin – nie tylko tradycyjnej – w celu odwzorowania różnorodności otaczającego nas świata; w ten sposób uczennicom i uczniom łatwiej byłoby identyfikować się z podręcznikowymi postaciami;

4. Więcej o projekcie ENIAC na stronie: eniacprogrammers.org.

5. O Jean Sammet oraz innych sławnych kobietach w informatyce zob. „Famous Women in Computer Science”, http://www.cs.bris.ac.uk/admissions/what_is_cs/FamousWomen.html, dostęp 29.07.2015 r.

6. Zob. <http://kopalniawiedzy.pl/Barbara-Liskov-Nagroda-Turinga-informatyczny-Nobel-kobieta-7015.html>, dostęp 29.07.2015 r.

► zniwelowanie ogromnej dysproporcji między postaciami żeńskimi a męskimi. W materiałach w ogóle powinno pojawić się więcej postaci, w tym także realnych obecnie żyjących bądź historycznych – zwłaszcza żeńskich. Warto także zadbać o to, aby postaci żeńskie były bardziej eksponowane, tzn. stanowiły w materiałach również bohaterki pierwszoplanowe, a nie tylko drugorzędne czy wręcz jedne z wielu w tle;

► pojawiające się w podręcznikach i zeszytach ćwiczeń postaci żeńskie, a także akcesoria, jakie im towarzyszą, nie powinny wspierać panujących stereotypów, a wręcz powinny je przełamywać. Dlatego należy usunąć grafiki, które nie spełniają tego warunku. Chodzi m.in. o rysunki przedstawiające dziewczynki jako słabe i bezradne;

► zachęcanie młodzieży do wykonywania bardziej złożonych działań wymagających współpracy. Pomogłoby to pokazać chemię jako naukę wymagającą pracy zespołowej i tworzonej przez wiele osób, a nie jedynie „wybitne jednostki” czy „wybitnych mężczyzn”. Perspektywa taka w oczywisty sposób stanowiłaby również bardzo dobre podejście dydaktyczne wzbogacające ogólny rozwój uczennic i uczniów;

► uzupełnienie podręczników o informacje dotyczące ważnych dla rozwoju chemii kobiet. Oto zaledwie kilka przykładów, które mogłyby się w nich znaleźć: Bogusława Jeżowska-Trzebiatowska (badania w zakresie chemii koordynacyjnej), Rosalind Elsie Franklin (zajmowała się krystalografią, jej badania przyczyniły się do odkrycia struktury DNA), Irène Joliot-Curie (fizykochemiczka, zdobywczyni Nagrody Nobla za odkrycie sztucznej promieniotwórczości), Dorothy Mary Crowfoot Hodgkin (laureatka Nagrody Nobla za wyznaczenie struktury Penicyliny oraz witaminy B12), Lise Meitner (blisko współpracowała z Otto Hahnem i pierwsze szkice możliwości podziału jądra atomowego wyszły spod jej pióra. W 1918 wspólnie z Otto Hahnem odkryła pierwiastek protaktyn), Ida Tacke Noddack (odkryła w 1925 pierwiastek ren), Marguerite Perey (w 1939 roku odkryła pierwiastek frans);

► częstsze stosowanie określeń takich jak „chemiczka”, „uczenniczka”, „nauczycielka” itp. Zwłaszcza we fragmentach tekstów lub przy ilustracjach, w których pojawiają się lub jest mowa o postaciach płci żeńskiej. Tam, gdzie mowa o grupach czy społecznościach, w których znajdują się osoby obojga płci, powinno się używać form „chemiczki i chemicy” lub „badacze/badaczki”. Autorki i autorzy podręcznika nie powinni więc zwracać się do „uczniów”, ale do „uczennic i uczniów”. Treści pytań i poleceń także powinny uwzględniać taką perspektywę, np. „Co byś zrobił/zrobiła...?”. Można także naprzemiennie stosować formę męską i żeńską lub tryb rozkazujący.

Biologia

► zwrócenie uwagi, zwłaszcza na poziomie gimnazjum i liceum, na większą „humanizację” podręczników i wprowadzanie treści bezpośrednio związanych z funkcjonowaniem człowieka;

► uważniejsze konstruowanie tekstów i doboru ilustracji, tak aby uniknąć stereotypowych przedstawień kobiet i mężczyzn. Szczególną uwagę należy zwrócić na wyłączenie stereotypu „grzecznej” i „miłej dziewczynki” w odniesieniu do kobiet, wprowadzanie postaci kobiecych w różnych kontekstach historycznych i wiązanie mężczyzn w równym stopniu jak kobiety z zawodami z kategorii handel-usługi;

► uwzględnianie postaci kobiet w omawianiu i ilustrowaniu faz rozwojowych człowieka oraz „nadawanie” płci schematom postaci ludzkich;

► kwestie związane z seksualnością człowieka nie powinny być pomijane w nauczaniu biologii człowieka i powinny być przedstawiane z perspektywy obu płci.

Geografia

► wyeliminowanie z treści podręczników stereotypowych przedstawień dotyczących mieszkańców i mieszkańek Globalnej Północy, Globalnego Południa oraz poszczególnych krajów i kontynentów;

- ▶ uwzględnienie perspektywy równościowej oraz, w konsekwencji, wyeliminowanie z podręczników przedstawień opierających się na uprzedzeniach, rasizmie i seksizmie;
- ▶ uwzględnienie w treści podręczników perspektywy osób mieszkających w krajach Globalnego Południa, w tym różnorodnych stylów życia, zachowań, tożsamości;
- ▶ pokazywanie różnorodności mieszkańców i mieszkańek Globalnej Północy oraz Globalnego Południa.

Historia

- ▶ zmianę proporcji w przedstawianiu historii społecznej, politycznej, gospodarczej i kulturowej i uwzględnienie w szerszym zakresie historii społecznej i kulturowej oraz redukcję (zrównoważenie) treści z zakresu historii politycznej (w tym militarnej);
- ▶ wprowadzenie w szerszym zakresie narracji różnych punktów widzenia, w tym uwzględnienia i ujawnienia kulturowych strategii przedstawiania dziejów i ich bohaterów/bohatek zarówno w ujęciu historycznym (przez autorów źródeł), jak i współczesnym (przez autorów/autorki opracowań historiograficznych);
- ▶ refleksja krytyczna na temat społecznego użycia historii szkolnej jako narzędzia rozumienia/zmiany świata współczesnego, budowania wspólnoty rodzinnej, lokalnej, narodowej, obywatelskiej, europejskiej i świadomości globalnej ze względu na społecznie preferowane wartości i interesy w danym okresie historycznym i współcześnie;
- ▶ włączenie do szkolnej narracji podręcznikowej w szerszym zakresie wątków podejmowanych w badaniach i historiografii zainaugurowanych przez francuską szkołę „Annales” i anglosaską „nową humanistykę”: historia codzienności, dziecka i dzieciństwa, kobiety i macierzyństwa, ojcostwa, starości, historia postkolonialna;
- ▶ poszerzenie narracji o bardziej rozbudowane wątki dotyczące wielo- i międzykulturowości w zakresie różnic/podobieństw etnicznych, narodowych, religijnych, ze względu na kolor skóry,

- związanych z wiekiem bohaterów/bohatek, ich sprawnością/niepełnosprawnością; płcią kulturową, ich statusami, formami organizacji społecznej, osiągnięciami;
- ▶ włączenie do narracji podręcznikowej także nieeuropocentrycznych ujęć dziejów;
- ▶ zrównoważenie imiennej narracji zwycięzców i sprawców także imienną narracją ich ofiar i przegranych;
- ▶ włączenie do narracji bohaterów/bohatek o niższych/niskich statusach społecznych, ekonomicznych, kulturowych imiennie i ze względu na ich niestereotypowe historie życia;
- ▶ rozbudowanie wątków dotyczących pracy i współpracy;
- ▶ mniej przypadkowy, a także mniej stereotypowy dobór materiału wizualnego i źródeł pisanych.

Wiedza o społeczeństwie

- ▶ nie tylko pisanie o tym, że należy dbać o równouprawnienie, ale również stosowanie tej zasady w dobieraniu reprezentacji postaci;
- ▶ prowadzenie szkoleń antidyskryminacyjnych i równościowych dla kadry nauczycielskiej, ale także wyspecyfikowanych szkoleń dla rzeczoznawców i rzeczoznawczyń oceniających podręczniki szkolne na wniosek Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Edukacja dla bezpieczeństwa

- ▶ wyeliminowanie stygmatyzacji ofiar napaści/gwałtu i reprodukcji mitów na temat przemocy seksualnej wobec kobiet – w przypadku przedstawionych typów zagrożeń dla bezpieczeństwa osobistego w czasie pokoju uderzające jest skupienie uwagi na cechach potencjalnej ofiary i jej „słabościach”;
- ▶ większe skupienie na sprawcach i omówieniu motywów gwałtu oraz ich kontekstu, innego niż nieostrożne zachowanie/postępowanie ofiar (w podręcznikach ofiary są przedstawione jako dziewczęta/kobiety);
- ▶ włączenie do tematyki bezpieczeństwa osobistego tematów związanych z zagrożeniami w najbliższym otoczeniu dziecka i młodego człowieka, takimi jak zażywanie i nielegalny

obrót substancjami odurzającymi, substancjami psychotropowymi, przemoc domowa, zaniedbywanie i krzywdzenie przez opiekunów, przemoc w szkole, nękanie, molestowanie, agresja psychiczna lub emocjonalna, cyberprzemoc, przemoc fizyczna, seksualna, pedofilia, dyskryminacja z powodu płci, rasy, orientacji seksualnej, wyznania lub pochodzenia etnicznego itp., ale także depresja, samobójstwa, ryzykowne zachowania w różnych obszarach życia;

► uaktualnienie podręcznikowych odniesień do rzeczywistości (np. aktualne statystyki, bardziej równomierna reprezentacja osób obu płci oraz z różnych grup wiekowych i o różnym stopniu (nie)pełnosprawności), a także zniesienie dysproporcji uwagi poświęcanej zagrożeniom w czasie wojny, spowodowanym katastrofami naturalnymi i technicznymi wobec braku rzetelnego omówienia potencjalnych zagrożeń dla bezpieczeństwa uczniów i uczennic w ich codziennym życiu i funkcjonowaniu. Ta dysproporcja, połączona ze znikomą reprezentacją kobiet pełniących istotne role w omawianych rodzajach działań na rzecz bezpieczeństwa może skutkować tym, że uczennicom zwłaszcza trudno jest się identyfikować z treściami zawartymi w podręcznikach, wyobrażać sobie siebie jako obdarzone sprawczością, niosące realną znaczącą pomoc, ratujące siebie i innych, co w konsekwencji może zniechęcać do samego przedmiotu, jak i utrudniać przyswajanie wiedzy z jego zakresu.

Przedsiębiorczość

► unikanie przytłaczającej dominacji mężczyzn w sferze przywoływanych w treściach postaci autentycznych – położenie nacisku na promocję kobiet, również w tych obszarach, w których przeważają mężczyźni reprezentanci. Jest to szczególnie ważne w kontekście uwarunkowań psychologicznych i społecznych płciowej segregacji zawodowej oraz aspiracji edukacyjno-zawodowych;

► niwelowanie pojawiających się stereotypizacji – między innymi na drodze językowej poprzez używanie formy żeńskiej w zawodach uznawanych za kobiece, przy jednoczesnym stosowaniu

waniu męskoosobowej formy w charakterze formy neutralnej w pozostałych przypadkach;

► włączanie grup wykluczonych do głównego nurtu podręczników. Ważne jest natomiast, aby nie odbywało się to na zasadzie wskazywania odmienności i jej podkreślania, ale w sposób naturalny (np. zdjęcia osób z niepełnosprawnością w pracy, wśród innych współpracowników bez podkreślania aspektu niepełnosprawności);

► unikanie w podstawie programowej androcentrycznej wizji świata (cała podstawa programowa przedmiotu podstawy przedsiębiorczości odnosi się do osoby ucznia, pracownika, konsumenta).

Wychowanie do życia w rodzinie

► prezentowanie różnorodności sytuacji i doświadczeń opisywanych postaci a nie koncentrowanie się jedynie na modelach życia dla autorów książek najważniejszych czy też najbardziej według nich wartościowych. W celu obalania stereotypów płciowych, które nie służą indywidualnemu rozwojowi dzieci i młodzieży, kobiety i mężczyźni powinni być pokazywani w podręcznikach w sposób bardziej różnorodny – zarówno między kategoriami płci jak i wewnątrz kategorii, zarówno jako jednostki, jak i części zbiorowości;

► akcentowanie, że zarówno w gestii kobiet jak i mężczyzn jest pozostawanie w rolach przyjacielskich, rodzinnych, w relacjach zawodowych, partnerskich, małżeńskich i rodzicielskich, a dokonywane wybory nie muszą być (nie są) warunkowane płcią biologiczną;

► przy opisywaniu kobiet/dziewcząt warto podkreślać ich intelekt, wykształcenie oraz zdolności i osiągnięcia, a nie jedynie urodę i cechy ich wyglądu zewnętrznego. W przypadku mężczyzn niezwykle ważne jest ukazywanie ich sfery emocjonalnej i podkreślanie znaczenia okazywania uczuć i rozmawiania o nich. Szczególnie znaczenie ma prezentacja przykładów, gdy mężczyźni/chłopcy zmagają się z trudnościami i przeżywają smutek, bezradność czy strach. Cennym byłoby uzupełnienie

podręczników o informacje i zdjęcia dotyczące mężczyzn i kobiet podejmujących inne niż tradycyjne role płciowe, a także wyeksponowanie ich relacji o charakterze partnerskim;

- ▶ prezentowanie innych niż tradycyjne formy życia małżeńskiego i rodzinnego, w tym samotnego (samodzielnego) ojcostwa, dzieci urodzonych przez tzw. dojrzałych rodziców, związków jedno płciowych, związków nieformalnych, bez dokonywania ich walidacji;

- ▶ przedstawianie osób z intelektualnymi i fizycznymi niepełnosprawnościami (w tym dzieci i nastolatków obojga płci) jako pełnoprawnych uczestników życia społecznego, np. w gronie rówieśników oraz w rolach związanych z płciowością, a także opisać ich seksualność oraz potrzeby w tym zakresie. Ze względu na szczególne potrzeby edukacyjne dzieci i młodzieży uczących się w placówkach specjalnych, konieczne wydaje się opracowanie podręczników dostosowanych do ich poziomu percepcji świata i uwzględniające ich kompetencje intelektualne oraz poznawcze;

- ▶ prezentowane treści dotyczące seksualności człowieka powinny być zgodne z obowiązującą wiedzą naukową, pozbawione nadinterpretacji wynikających ze światopoglądu autorek i autorów podręczników;

- ▶ zarówno kobiety, jak i mężczyźni powinni być ukazywani w różnym wieku, na podobnym poziomie atrakcyjności, a liczba prezentacji (ekspozycji) powinna ulec zrównoważeniu. Warto byłoby umieszczać w podręcznikach wizerunki osób starszych lub/i z widocznymi oznakami starzenia się (np. zmarszczki, trudności w chodzeniu), a także uzupełnić podręczniki o prezentację wizerunków osób innych narodowości i o różnych kolorach skóry;

- ▶ zwrócenie uwagi na neutralność płciową przedmiotów, np. atrybutów związanych z garderobą;

- ▶ przy zadaniach i ćwiczeniach z podziałem na grupy dziewcząt i chłopców proponowane treści i zagadnienia powinny być takie same dla obu płci. Język podręczników powinien unikać uogólnień i stwierdzeń typu: „najczęściej”, „coraz częściej”, „zwykle”, „częstym jest”, „zawsze”;

- ▶ wprowadzenie tematyki dyskryminacji i jej przeciwdziałania a także tolerancji i akceptacji od samego początku realizacji przedmiotu WDŻ w szkole – a więc od drugiego poziomu edukacyjnego.

Wiedza o kulturze

- ▶ podstawa programowa wymaga uzupełnienia o kwestie tak ważne we współczesnej kulturze jak kategorie kobiecości i męskości, zjawiska dyskryminacji, stereotypizacji i uprzedzeń, udział mniejszości w kulturze, prawa człowieka, prawa kobiet, emancypacja, równość i różnorodność;

- ▶ korekty wymaga też androcentryczny język, którym została napisana podstawa programowa. Zamiast powtarzającego się wielokrotnie zwrotu „uczeń...”, powinno być zastosowane określenie uwzględniające również uczennice;

- ▶ w podręcznikach należy wyrównać proporcje autorów i autorek tekstów, na których pracują uczennice/uczniowie oraz nauczycielki/nauczyciele. Taka równa reprezentacja zapewni ogląd rzeczywistości z różnych punktów widzenia – kobiecego i męskiego. Należy też wyeliminować ograniczające stereotypy kobiety-matki i kobiety-gospodyni domowej, przedstawiając kobiety w bardziej zróżnicowanych rolach, w tym częściej w sferze zawodowej, zwracając uwagę na to, aby nie były to tylko zawody stereotypowo przypisane kobietom, takie jak nauczycielki, pielęgniarki, modelki, malarki, pisarki. Natomiast w przypadku mężczyzn to zróżnicowanie powinno następować w kierunku sytuowania ich częściej w rolach rodzinnych, ojcowskich, w bliskich relacjach z dziećmi oraz w zawodach niekojarzonych jednoznacznie z męskością, na przykład nauczyciel przedszkola, pielęgniarz, fryzjer;

- ▶ należy także rozszerzyć zakres różnorodności dotyczący ciała, cech fizycznych i psychicznych oraz ról podejmowanych przez bohaterów i bohaterki. Podręczniki powinny odzwierciedlać różnorodność charakterystyczną dla współczesnych społeczeństw. Na kartach podręczników należy zwiększyć reprezentację osób z niepełnosprawnością i chorych, osób star-

szych, o różnym kolorze skóry, wyznających różne religie, osób o różnych orientacjach seksualnych, w tym także w kontekście zróżnicowanych uwarunkowań rodzinnych.

Plastyka

► unikanie ukazywania grup etnicznych, np. Aborygenów, za pomocą bardzo schematycznego, uproszczonego i tworzonoego niezgodne z rzeczywistością wyobrażenia na temat tych ludzi;

► stworzenie bardziej „równościowych” podręczników, odpowiadających zróżnicowaniu współczesnego świata społecznego. Podręcznik szkolny nie jest obowiązkowym środkiem dydaktycznym, nie musi też być jedynym źródłem wiedzy dla nauczycieli/nauczycielek i uczniów/uczennic. Autorzy i autorki powinni/powinny jednak brać pod uwagę ewentualność, że ich wizja świata może być uznana przez odbiorców/odbiorczynie za jedyną, słuszną i niepodważalną. W obliczu takiej odpowiedzialności warto czasami się zastanowić nad tym, jaką wizję i jakiej rzeczywistości przekazują poprzez swoje narracje tekstowe i obrazowe; czy pisząc podręcznik adresują go do czytelnika/czki krytycznego/ej, czy raczej naiwnego/ej;

► autorki/autorzy podręczników szkolnych mogłyby/mogliby przynajmniej podejmować próby odzwierciedlenia współczesnej rzeczywistości w jej różnorodności i wielowymiarowości, których to cech brakuje w ich wizji.

Muzyka

► wprowadzenie większej liczby kobiet lub pytań o to, dlaczego ich nie było w danych okresach (czy też dlaczego było ich mniej);

► krytyczny stosunek do kanonu muzyki, a w związku z tym budowanie podręczników w innej optyce, np. kontekstowo – wpisując w każdą omawianą epokę współczesne odwołania do form, instrumentów itd. Pozwoli to na pojawienie się wzorów kobiecych;

► wykorzystanie haseł ujętych w podstawie programowej (czyli m.in. tolerancja, niepełnosprawność, równe traktowanie/ równość, mniejszość itp.).

Etyka i filozofia

► dokładniejsze określenie w podstawie programowej treści, które powinny być realizowane na zajęciach z etyki. Podstawa powinna przy tym unikać europocentryzmu i wskazywać na inne niż zachodni systemy etyczne. Szczególnie niepokojące wydaje się redukcja dorobku etyki do myśli chrześcijańskiej i przyjęcie jej nakazów jako uniwersalnie obowiązujących norm moralnych. Pożądane wydaje się przesunięcie punktów nacisku tak, aby oprócz historii myśli etycznej, uczeń/uczennica miał/a szansę poznać współczesny nurt i teorie etyczne;

► uświadamianie nauczycielom i nauczycielkom wagi wychowawczych celów prowadzenia zajęć z etyki i ich roli w przygotowaniu uczniów i uczennic do życia w rodzinie i społeczeństwie. Uzasadnione wydaje się przy tym omawianie i analizowanie z uczniami i uczennicami negatywnych zjawisk takich jak agresja i przemoc seksualna, które są częstokroć obecne w ich życiu i szkole, a które niewątpliwie są powiązane z płcią społeczno-kulturową⁷;

► zredukowanie w podręcznikach szkolnych treści wzmacniających stereotypy. Ukazywanie bohaterów pełniących różne role społeczne i realizujących się w różnych aktywnościach (hobby, praca, wolontariat), niezdeteminowanych stereotypami związanymi z płcią;

► częstsze uwzględnianie w podręcznikach do etyki treści wspierających równość i pluralizm;

► jawne i przejrzyste prezentowanie w podręcznikach do etyki różnych sposobów jej postrzegania, różnych stanowisk w jej analizowaniu;

7. Na rolę płci społeczno-kulturowej w przemocy wskazuje, m.in. ratyfikowana przez Polskę Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej: http://amnesty.org.pl/uploads/media/konwencja_przemoc_wobec_kobiet.pdf

RAPORT

- ▶ prezentowanie w podręcznikach do etyki nastawienia na różnorodność i multikulturowość;
- ▶ stosowanie równościowego języka, który uwzględnia obie płcie;
- ▶ unikanie używania wizerunku kobiet jako elementu estetycznego, którego obecność ma na celu wyłącznie podniesienie atrakcyjności wizualnej tekstu. Ukazywanie wizerunków kobiet i mężczyzn podczas wykonywania różnych zajęć, szczególnie tych wykraczających poza stereotypowo przypisane im płci biologicznej;
- ▶ wprowadzenie równego wartościowania roli kobiet i mężczyzn w życiu intelektualnym omawianych epok historycznych. Należy przyznać, że wkład kobiet w rozwój filozofii był – aż do początków XX stulecia – skrajnie ograniczony z uwagi na ich pozycję społeczną. Nie zmienia to jednak faktu, że niektórym z nich udało się zostawić w historii filozofii trwałe ślady: jest to np. przypadek wspomnianych w raporcie Damaris Cudworth, Harriett Tylor i Elżbiety Czeskiej. Umieszczenie w tekście nawet krótkich, jednozdaniowych wzmianek na temat odegranej przez nie roli sprawiłoby, że „pasjonujący świat filozofii” stałby się z punktu widzenia czytelnika i czytelniczki nieco mniej androcentryczny. To samo – *a fortiori* – odnosi się do wzmianek o filozofkach cieszących się większym uznaniem wśród historyków dyscypliny. Nawet najkrótsza informacja o ich poglądach byłaby w tym przypadku cenna jako sygnał o treści: kobieta może z powodzeniem zajmować się filozofią;
- ▶ przyjęcie jednakowych wytycznych w zakresie prezentacji poglądów filozofów obojga płci;
- ▶ zwiększenie liczby tekstów źródłowych autorstwa kobiet;
- ▶ wyrównanie proporcji pomiędzy autorami i autorkami na listach polecanej literatury uzupełniającej;
- ▶ dobór materiału ilustracyjnego wychodzącego poza perspektywę androcentryczną. Nie istnieje żaden powód, dla którego na zamieszczonej w podręczniku do filozofii ilustracji w roli ideału uczonego musi występować renesansowy astronom a nie, na przykład, współczesna uczona pracująca w laboratorium.

W roli opiekuna osoby starszej, wolontariusza w hospicjum lub ofiary konsumeryzmu wystąpić może równie dobrze kobieta jak i mężczyzna. Przykłady tego rodzaju można mnożyć: ważne jest, by mieć świadomość tego, że dobór materiału ilustracyjnego nie jest decyzją czysto estetyczną. ◀